

המערך הרפואי של יהודי הארצות הבלטיות בשואה, 1941-1945

מאת

דב לויץ

מכל יהודי אירופה שנמצאו בתקופת מלחמת-העולם השנייה תחת הכיבוש הנאצי סבלו הכי הרבה אבידות בנפש יהודי הארצות הבלטיות.¹ שיעור הקורבנות בכל אחת מארצות אלה (ליטא, לטביה ואסטוניה) הגיע לכדי 95%! בין השאר ניתן להסביר ממדים מחרידים אלו בשיתוף-הפעולה הנלהב שהפגינו התושבים המקומיים עם שלטונות הכיבוש הנאציים, ובמיוחד בכל הנוגע לרצח בני המיעוט היהודי. בעוד שנגד פעולות הרצח ההמוני והאינדיבידואלי כמעט שלא היה אפשר להתגונן, הרי שכלפי סכנות התחלואה ההמונית שאיימה לכלותם בתנאים התת-אנושיים ששררו בגיטאות ובמחנות למיניהם, שבהם הועברו בפרך, פיתחו היהודים מערך התגוננות. מערך זה הופעל במסירות, ולא-פעם בחירוף-נפש, על-ידי מאות רופאים ואנשי-רפואה אחרים, כמו חובשים, אחיות, עובדי רנטגן, רוקחים ועוד.

עד כה טרם נעשה מחקר כולל בנושא זה, והחיבור הנוכחי הוא ניסיון ראשוני² למצות חלק מהחומר הקיים המורכב בחלקו מיומנים ומזכרונות של שרידי השואה מארצות אלה.

1. מעמדם של רופאים בציבור היהודי לפני מלחמת-העולם השנייה

רובם של הרופאים היהודים בארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) זכו לקבל בילדותם, וגם לאחר-מכן, חינוך יהודי מסורתי. את השכלתם הרפואית קיבלו רובם ככולם באוניברסיטאות של רוסיה, גרמניה, שווייצריה וכן באסטוניה (בדורפאט, היא טארטו). מעטים מהם, כמו ד"ר יצחק פיינברג מקובנה, זכו לתוארי-כבוד מצד הממסד הממלכתי על שירותיהם לציבור ולמדע הרפואי. עם זאת, היו רופאים אלה מעורבים מאד בצרכי הקהילה היהודית, אם במישור התרבותי והלאומי (כמו ד"ר יצחק פיינברג וד"ר דוד מרדכי שוורץ מקובנה) אם במישור הסוציאלי (כמו ד"ר צמח שאבאד וד"ר ה' קובארסקי מווילנה). מספר לא-קטן של רופאים יהודים בעלי מודעות לאומית התגייסו במלחמת העולם הראשונה כרופאים

1 רוב-רובו של המידע הכללי ופרטים שונים על קורותיהם של יהודי ארצות אלה בחיבור זה מובאים מהמבואות של המחבר בתוך: פנקס קהילות לטביה ואסטוניה, יד ושם, ירושלים תשמ"ח; פנקס קהילות ליטא, יד ושם, ירושלים תשנ"ו.

2 סבירות מסוימת לקידום החקר בנושא זה מסתמן לאחרונה עם חידוש עצמאותן של הארצות הבלטיות ופתיחתם של חלק מהארכיונים המקומיים שבהם נשמר חומר על האוכלוסייה היהודית בתקופת השואה.

צבאיים ותוך כך התאפשר להם לעתים להיות לפה לבני עמם שנרדפו על-ידי השלטונות הצבאיים. כמה מהם (כמו ד"ר יעקב ויגודסקי מווילנה, ד"ר אלחנן אלקס, ד"ר ייפס רבינוביץ וד"ר מנדל סודארסקי מקובנה, ד"ר נח מיזל מדווינסק, ד"ר ולדימיר מינץ מריגה ואחרים) הוכיחו את עצמם כבר אז כאישי-ציבור לעילא.

בשנים הראשונות לאחר כינון של הארצות הבלטיות כמדינות עצמאיות, שכללו מעל לרבע מיליון יהודים, נהרו מאות צעירים יהודים ללמוד רפואה באוניברסיטאות המקומיות. לאחר-מכן החלו לעבוד כרופאים בערים הגדולות וגם בפרובינציה. בשנות השלושים גברה בצורה ניכרת האפליה בקבלת סטודנטים יהודים בפקולטות לרפואה. כך, למשל, נתקבלו בפקולטה לרפואה של אוניברסיטת קובנה בשנת-הלימודים 1937/38 רק 3 תלמידים יהודים מתוך 70 שביקשו להתקבל. בפקולטה לרפואה בריגה הוגבל מספרם של התלמידים היהודים לכדי 5% בלבד. חלק מהמסורבים יצאו אפוא ללמוד באוניברסיטאות של מרכז אירופה ודרומה — בעיקר בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה. לאחר שחזרו, נתקבלו רק מתי-מעט מהם לעבוד במוסדות ממלכתיים. רובם נקלטו בבתי-חולים יהודיים ובמסגרות ציבוריות, כמו 'אזע', קופת-חולים היהודית וכד'.

הקיבוץ היהודי בליטא (הקובנאית), שמנה בין שתי מלחמות-העולם כ-160,000 יהודים, קיים מערכת-אשפוז עצמאית, שכללה 600 מיטות ב-8 בתי-חולים, 3 בתי-הבראה עם סגל מקצועי של 40 רופאים ו-70 חובשים ואחיות. בית-החולים בקובנה 'ביקור חולים' שירת גם את האוכלוסייה היהודית ב-45 קהילות נוספות. אגודת 'אזע' הפעילה נוסף על 'בית-הבריאות' שבקובנה גם רשת מרפאות ותחנות-בריאות ב-16 ערים ועיירות ברחבי המדינה.

בשנת 1938, כאשר שיעור היהודים בליטא הגיע ל-7% בערך, פעלו שם 270 רופאים יהודים — 41% מכלל הרופאים בארץ זו. מתוך כ-30,000 היהודים שהתגוררו אז בבירתה הזמנית של ליטא, קובנה, היו 110 (96 גברים ו-14 נשים) רופאים ו-70 (15 גברים ו-55 נשים) רופאי-שיניים.

בעיר השנייה בגודלה של ליטא, שאבלי, שבה התגוררו בשנת 1934 כ-6,000 יהודים, היו באותה שנה 16 רופאים יהודים (מתוך 21 בכלל); 7 רופאי-שיניים (מתוך 12); 3 מיילדות (מתוך 10) ו-3 בתי-מרקחת בבעלות יהודית (מתוך 6).

בלטביה, שבה התגוררו ב-1938 כ-90,000 יהודים (5% מכלל התושבים), היה מספר הרופאים היהודים 318 (20%). על-אף ההגבלות בקבלת תלמידים יהודים לפקולטה לרפואה בריגה סיימו שם את לימודיהם בשנים 1921-1941 וקיבלו תעודת-רופא 210 יהודים. בבעלותם של היהודים היו בערך חצי ממספר בתי-החולים ורבע מכל בתי-המרקחת במדינה. בכירה ריגה היו 87 רופאים, 208 רופאי-שיניים ו-101 רוקחים — כל אלה על עוזריהם. הגדול והידוע ביותר מכל המוסדות הרפואיים בעיר זו היה בית-החולים 'ביקור-חולים' ובו 100 מיטות. מוסד זה שכן בבניין משלו בן שש קומות בלב האוכלוסייה היהודית ופעל עם מיטב הציוד הרפואי. נוסף על מחלקות-אשפוז השונות נכללו בו מכון רנטגן, מרפאת-שיניים ובית-מרקחת. בראש ההנהלה של המוסד עמד בתחילה רופא ועסקן-הציבור המנוסה ד"ר יצחק יפה, ואחריו — הכירורג הנודע פרופ' ולדימיר מינץ, שהוזכר לעיל. לא הרחק ממוסד זה שכן גם-כן בבניין גדול משלו בית היולדות מיסודה של אגודת 'לינת צדק' ובין השאר נכללו בו מחלקות רפואיות נוספות. בסמוך פעל גם בית-ספר לאחיות. בראש שני מוסדות אלו עמד הגיניקולוג ד"ר ב' הרצפלד. מטעם אגודת 'אזע' פעלו בריגה שתי מרפאות-שיניים

ומרפאה לחולי שחפת. בקרב שכבות דלת-העם פעלה בריגה ובערי-השדה 'אגודת-הבריאות היהודית'. לרשותה עמד מכון רנטגן, תחנת-ייעוץ לאמהות תחנת ייעוץ פסיכולוגי ומעבדה בקטריוולוגית. מוסדות רפואיים קטנים יותר שירתו את האוכלוסייה היהודית גם בכמה מערי-השדה, כמו יילגאבה (בית-חולים עם 40 מיטות) ומקומות אחרים.

באסטוניה, המדינה הבלטית הקטנה ביותר, שבה ישבו כ-4,550 יהודים (0.4% מכלל האוכלוסייה) היו כ-1932 85 רופאים יהודים (65 גברים ו-20 נשים) שהיו 8.9% מכלל הרופאים במדינה זו. רובם ככולם היו תלמידי הפקולטה לרפואה באוניברסיטה של דורפאט, שהוזכרה לעיל. מספר זה היה גדול מכדי לשרת את הקהילה היהודית הזעירה, אך לעומת זאת, לא נתקבלו רופאים יהודים במשרות ממשלתיות. לפיכך נאלצו רבים מהם לפנות לעיסוקים אחרים.

מסורת של פעילות רפואית רחבה ביותר בלטה בקרב 50,000 היהודים בעיר וילנה. מתוך 155 הרופאים שפעלו בה בשנת 1912 היו 70 יהודים. משחזרה וילנה בסוף 1939, לאחר 19 שנות כיבוש פולני, לשמש בירת ליטא, מנה שם איגוד הרופאים היהודים 120 חברים. ביניהם בלטו אנשי-ציבור בעלי-שם, כמו ראש הקהילה, ד"ר יעקב ויגודסקי, שהוזכר לעיל; מנהל בית-החולים היהודי, ד"ר אליהו סעדליס; יו"ר אגודת-הבריאות 'טאז', ד"ר יעדוואבניק, יו"ר 'משמרת-חולים', פאלק טרוצקי ועוד. תוך זמן קצר נקלטו במוסדות הרפואיים הרבים, שווילנה היהודית התברכה בהם, לא-מעט רופאים ואישי-ציבור ידועים מתוך 15,000 פליטי-חרב יהודים שנמלטו לכאן מפולין עם פרוץ מלחמת-העולם השנייה.

יחד אתם הגיע אז המספר הכללי של רופאים יהודים (למעט רופאי-שיניים, חובשים, אחיות וכו') בכל שלוש הארצות הבלטיות לכ-750. כמו שאר אחיהם באותן ארצות גם הם התאפיינו במודעות לאומית חזקה, וחלקם אף השתלב בפעילות הציבורית שברחוב היהודי, אם במישור התרבותי-ערכי אם במישור הסוציאלי-עממי. לא מעט מהם הפכו לשליחי-ציבור ולמנהיגים פוליטיים נודעים גם מחוץ לגבולות קהילותיהם. עקב כך ובגלל 'חטאים' דומים הוגלו רבים מהם לסיביר לאחר סיפוחן של הארצות הבלטיות לברית-המועצות, בקיץ 1940.

2. לאחר הפלישה הנאצית

כאשר התקיפו צבאות גרמניה הנאצית בקיץ 1941 את ברית-המועצות והשתלטו במהירות הבזק על הארצות הבלטיות, הצליחו להימלט לעמקי רוסיה הסובייטית כ-150 רופאים יהודים. חלק ניכר מהם התנדבו לשרת כרופאים צבאיים בדיביזיות הבלטיות של הצבא האדום, ואילו מתוך כ-700 שנותרו תחת הכיבוש הנאצי הוכרעו מחציתם למוות במיתות שונות ומשונות יחד עם רבבות בני-עמם ובני-משפחותיהם, שעדיין התגוררו בערים ובעיירות בתקופת הדמים הרצחנית (יולי-דצמבר 1941). עד לרגעי חייהם האחרונים הגישו הרופאים עזרה רפואית לאחיהם הפצועים, המעונים והגוססים. גם אותם רופאים יהודים שנוצלו בתחילה פרק-זמן קצר לשרת את האוכלוסייה הלא-יהודית, נטבחו עוד בתקופה הראשונה של הכיבוש, כאשר ברחבי הארץ ביצוע התושבים המקומיים פוגרומים פרועים ומעשי-רצח ברברים בשכניהם היהודים. להלן כמה דוגמאות:³

3 כל הדוגמאות המתייחסות לליטא מובאות מתוך בנימין בלידז, עמ' 66-69; וללטביה, מתוך: אברהם שפונגין, עמ' 37.

* לאחר שנטבחו כל יהודי העיירה ציטוביאן (Tytuvėnai) שבליטא, החריים ראש המרצחים המקומיים, המורה מוצקוס (Mockus), את רכושו של הרופא היחיד בעיירה, ד"ר ב' כוויידאן, אך הבטיח להשאיר בחיים אותו ואת בני משפחתו, אם ימשיך לרפא את שכניו הליטאים. יום אחד, כשהרופא טיפל בחולה אנוש באחד הכפרים, הרג מוצקוס במוידיאו את אשתו, שהיתה רופאת-שיניים, את בנם הפעוט, ותוך זמן קצר — אף את הרופא עצמו.

* הרוצחים המקומיים גם לא חסו על חייו של ד"ר בן-ציון אייזנבוד מהעיר פוניבו (Panėvezys), שבמשך שנים רבות טיפל במסירות בילדיהם של הכפרים באזור.

* ליחס דומה 'זכה' גם ד"ר משה דמבובסקי מהעיירה פילווישוק (Pilviškis), שהשתתף בפועל במלחמת-העצמאות של ליטא ועלה לדרגה של אלוף-משנה. על סף בור-המוות הכריז הרופא באוזני המרצחים הליטאים, שמעשי הרצח שלהם לא יימתו וכי הדם הנקי השפוך יזעק תמיד נקמה. בתגובה חבטו את ראשו בקתות-הרוכים והתעללו בו עד שמת.

* ד"ר ס' טרויב וד"ר מ' זאקס מהעיירה ריטבה (Rietavas) עונו למוות בידי שכניהם לאחר שהוכרחו על-ידיהם לבצע את 'ריקוד השדים' בכיכר העירייה.

* הקורבן היהודי הראשון שנפל בידי הליטאים בעיירה סריי (Seirejus) שכדרום ליטא היה הרופא הצעיר ד"ר הרשל גרברסקי, הגם שהיה אהוד על איכרי הסכיבה העניים, שריפאם ללא תשלום ואף נתן להם מכספו לקניית תרופות. בסוף יוני 1941 הבהילו אותו צעירים ליטאים למיטת חולה, כביכול, רצחוהו בדרך ואת גופתו השליכו לגינה שעל-יד ביתו.

* בצורה דומה נרצח הרופא היהודי אברהם-זלמן לוין מעיר-המחוז בירז' (Bižai) שבצפון ליטא. שני ליטאים מזוינים הוציאוהו מביתו כתואנה שהוא מוזמן לטפל בחולה ומיד ירה בו אחד מהם והרגו. עמיתו ובן-עירו של הקורבן, ד"ר אפטקין, שחש מהתנכלות דומה, ניסה להתחבא ביער הסמוך, אך הליטאים המזוינים השיגוהו גם שם ורצחוהו נפש.
* ד"ר מאיר בדיל היה היהודי היחיד שהושאר בחיים בעיירה לובאנא (Lubana) שבלטביה, לאחר שכל שאר בני עמו נטבחו במקום. משירד הלילה באו אליו בחשאי כמה מרוצחי היהודים שהתלוננו בפניו על מיחושיהם. בין השאר התלוננו על כך ששנתם נודדת כלילות בגלל היהודים הארורים שזעקו מרה בעת שירו בהם. אפילו כשקברו אותם בעודם בחיים המשיכו הללו להיאנח ולהיאנק באורח מחריד. נגד ביעותי-לילה אלה ואחרים דרשו ממנו מזור. הרופא האומלל, שחייב היה להאזין לכל זאת תוך חריקת שיניים, נשבר בקרבו, רשם להם תרופות-הרגעה במר-לבו, אך גם סופו שלו היה רע ומר...

אלה היו דוגמאות ספורות בלבד מתוך רשימה ארוכה מאוד. ידוע גם על כמה רופאים יהודים שניסו לקום על המרצחים ולהתנגד להם בכוח. במקרים מסוימים, כשהגיעו מים עד נפש, רופאים יהודים יחד עם יקיריהם, איבדו את עצמם לדעת, אם באמצעות רעל אם בצורות אחרות. בדרך-כלל רווחו תופעות אלו בימים הראשונים לאחר הכיבוש הנאצי ועם תחילת מעשי הזוועות מצד הגרמנים או משרתיהם המקומיים. בוילנה התאבד אז ד"ר גרשון גרשוני, היושב-ראש לשעבר של אגודת הרופאים היהודים. בקובנה היו אלה ד"ר י' איפ וד"ר ס' קאמבר. פרופ' ו' מינץ, יחד עם קבוצת רופאים בכירים מריגה, בלעו רעל בדרך לאתר-הרצח ביער רומבולה (Rumbula).

3. בגטאות ובמחנות-הריכוז

לאחר גלי הרציחות ההמוניות שבוצעו ביהודי הארצות הבלטיות בחודשי הקיץ והסתיו של 1941, עדיין נותרו שם בחיים כ-100,000 נפשות. רובם ככולם נכלאו בכמה גטאות (וילנה, קובנה, שאבלי, שווינציאן, ריגה, דבינסק וליבאו) ובכמה מחנות-עבודה. בשלב זה נמצאו עדיין בקרב הכלואים מספר ניכר-יחסית (כ-300) של רופאים. אחדים מהם שקודם-לכן היו מוכרים כאישי-ציבור וכבעלי שיעור-קומה (כמו ד"ר גרשוני בוילנה וד"ר אלקס בקובנה) נבחרו לעמוד בראש הנציגות היהודית כלפי השלטונות. הודות לסמכותם וליחמתם הנמרצת של עמיתיהם פעלו בגטאות, כבר מהימים הראשונים לקיומם, בתי-חולים ומרפאות. על-אף הרציחות שביצעו שם כמעט מדי יום ובתנאים האיומים של צפיפות, לכלוך, רעב ומתח, הקימו אישים אלה (יחד עם עמיתיהם ובעזרת האחיות, החובשים והרוקחים) רשת מסועפת של נקודות-שירות במישור הרפואי והסניטרי. מאמץ רב במיוחד הושקע בהדברת מחלת הטיפוס וכן מחלות מידבקות אחרות במגמה למנוע עילה מוחשית בידי השלטונות להחיש את חיסול הגטו על כל תושביו או על חלק גדול מהם. לכן, על-אף הסכנה המוחשית שנשקפה בעליל לרופאים היהודים, גם הם העלימו מעיני השלטונות עובדות על מקרים של מחלות אינפקציוניות ומגיפות. באותה מסירות-נפש הם נהגו גם לגבי מקרים של לידות, שנאסרו כליל בגזירת השלטונות.

להלן פרטים נוספים על המאבק היום-יומי הזה של הרופאים ושאר אנשי הסגל הרפואי.

גטו וילנה

בין 40,000 היהודים שנכלאו בסתיו 1941 בגטו וילנה היו 145 רופאים. כמעט לכולם הוענקו בהתחלה 'תעודות צהובות' שכונו 'תעודות חיים' באשר נושאייהם הושארו בחיים לפי שעה גם בתקופת הוצאות להורג שהקיפו רכבות. הודות לכך והודות לעובדה שבגבולות הגטו נכלל גם בית-החולים היהודי הוותיק שהוקם 130 שנה קודם-לכן, קל-היה יחסית לארגן את השירות הרפואי.

* בתקופת הגטו עמד תקן העובדים הקבועים במוסד זה על 112 משרות, מהן 33 של רופאים. למעשה הועסקו במקום 180 איש ואשה והוא נחשב כמקום-העבודה הגדול ביותר בגטו. בשנת 1942 שהו כאן לסירוגין 3,022 חולים, ביניהם 530 (17%) במחלקת למחלות מידבקות, שכונתה בלשון סגיי-נהור 'המחלקה להסתכלות'. בגלל סכנת-המוות שנשקפה לחולי השחפת מצד השלטונות, הם הוגדרו בדיאגנוזות יותר מתונות. מסיבות דומות הוגדרה מחלתם של חולי טיפוס-הבטן כ-*Status febrilis*, כלומר: 'מצב של חום'. ניתן אפוא לומר, שכל אחת מהמחלקות בבית-החולים היתה מעין עמדת-מאבק להצלת יהודים. במיוחד אמורים הדברים לגבי 'המחלקות הסודיות', כמו המחלקה לנשים הרות, או לחולי 'טיפוס-הבהרות'. לאיתורם של אלה האחרונים הפעילו אנשי הגסטפו מאמצים מיוחדים. כדי לסכל את מטרתם נהג סגן מנהל-המוסד, ד"ר אברהם ויינרב, להכין דוחות כפולים — 'האמיתי', עבור המנהל הכללי ד"ר אליהו סעדליץ; ו'המתוקן', עבור השלטונות הגרמניים. חייהם של אנשי ההנהלה ושל סגל העובדים במחלקות הללו היו נתונים אפוא בסכנה מתמדת.

* המערכת הרפואית השנייה בחשיבותה בגטו היתה המרפאה, שבראשה עמד ד"ר

4 רוב הפרטים על המערך הרפואי בגטו וילנה לקוחים מספרו של מארק דווארזשעצקי, עמ' 187-221.

קלמן שפירא. מרבית האנשים פנו לקבלת טיפול רפואי במוסד זה בשעות הערב, לאחר שובם ממקומות-העבודה. במקרים מסוימים עשו הרופאים ביקורי-בית אצל הנזקקים לטיפול. בדצמבר 1942 בוצעו 818 טיפולים ו-227 ביקורי-בית.

* מערכת רפואית נוספת שתרמה רבות לבריאותם של תושבי הגטו היתה 'הסקציה הסניטרית', בראשותו של הרופא ואיש-הציבור הידוע ד"ר לאזר פינקלשטיין. ואכן, אם כי בגטו נרשמו לא מעט מחלות מידבקות, הן לא הגיעו לממדים של מגיפה, הודות למאבק הנחוש לשמירת הניקיון שניהלו המפקחים מטעם הסקציה, אשר ענדו על זרועותיהם סרטים של משטרת הגטו. תרומה ניכרת במערכה על הניקיון נודעה גם לשני בתי-המרחץ. לאין-ערוך גרוע יותר היה מצב הניקיון במחנות-העבודה שבסביבת וילנה. על-אף מבצעי החטוי באמצעות קרבול, גופרית וכוהל מפוגל, שנעשו בידי צוותות מטעם הסקציה סבלו העובדים היהודים במחנות אלה רבות מלכלוך, מכינים, מפשפשים ועקב כך — גם ממחלות מידבקות.

גטו קובנה

* כבר באוגוסט 1941, עם העברת יהודי קובנה לגטו, כונן ה'ועד היהודי' (שלימים כונה 'אָלטסטנראַט') בין שאר המשרדים גם את משרד-הבריאות שבראשו עמד ד"ר בנימין זאכאריין. אחד מצעדיו הראשונים היה להקים באיזור המכונה 'הגטו הקטן' שני בתי-חולים. אחד מהם, שנועד ללוקים במחלות מידבקות הוצת ונשרף על 60 חוליו ואנשי צוותו בידי השלטונות הגרמנים. באותו יום, 8 באוקטובר 1941, גם הוצת בית-החולים השני, ועשרות החולים שולחו למוות בפורט התשיעי הסמוך — הוא אתר ההריגה העיקרי של יהודי קובנה.

* על-אף החוויות הטראומטיות עקב מעשים ברבריים אלו, הוקם מיד במקום אחר בגטו בית-חולים נוסף. מוסד זה המשיך לפעול עד ימיו האחרונים של הגטו, ביולי 1944. מטעמים מובנים כבר לא פעלה בבית-חולים זה מחלקה למחלות מידבקות. החולים במחלות אלו הוגדרו רשמית בדיאגנוזות אחרות וטופלו בשאר המחלקות.

* הודות לפעילות האינטנסיבית של הוועדה הסניטרית שליד משרד-הבריאות והתיאום המוצלח עם המדור הסניטרי של משטרת הגטו, לא התפרצו בגטו מגיפות. חשיבות רבה למאבק במחלות מידבקות נודעה גם לקיומו של בית-המרחץ הציבורי והמוסד לפילוי כינים, שהוקמו ביוזמת הממסד הרפואי בגטו. נוכח המחסור במים חמים בדירות הצרות שבגטו היה אכן חיוני לאפשר לתושבים להתרחץ כראוי וכו-בזמן לבצע חיטוי יעיל של בגדיהם. כדי לדרכן את האנשים למצות אפשרות זו, הם אף שוחררו באותו יום מעבודת-הכפייה.

* מאות מתושבי הגטו קיבלו טיפול רפואי יעיל במדורים השונים של המרפאה המרכזית ובשלוחותיה במקומות-העבודה הגדולים בגטו (כמו הסדנאות הגדולים) ומחוצה לו, כמו שדה-התעופה של העיר, שם הועבדו בפרך מדי יום בין אלף לאלפיים איש ואשה. בגטו גם פעלה מרפאת-שיניים משוכללת ומוסד לחולי-נפש. בסך-הכול הועסקו בגטו כ-60 רופאים.

* כאשר השלטונות גזרו באוגוסט 1941 על איסור הריון וסגרו את מחלקת-היולדות של בית החולים, עדיין יכלו היולדות לסמוך על פתיחותם של אנשי הצוות הרפואי, כפי שמתאר בזיכרונותיו הרופא הגיניקולוג ד"ר אהרן פרץ:

...והנה באה אלי פעם אשה צעירה ולא נשואה כחודש השמיני... ללדת ילדים חיים אסור על-פי הרשות. היא ביקשה לאבד את עצמה על-פי הרשות... בשעת הלידה

שאירעה בחדרה הקטן, גירשה האחות שעזרה לי את כל בני המשפחה מתוך הבית בכל מיני אמתלאות. את אשר ייעשה בילד תכננו מראש. אחרי צאת הילד לאוויר העולם וכשאמו עדיין נתונה להשפעת סם-ההרדמה, נטלה האחות את התינוק בתוך ארנק גדול, רצה והניחה אותו ליד מדרגות בית-החולים... אחיות רחמניות מצאו שם את התינוק המייבב, והכניסוהו לבית התינוקות... משחק-גורל שכזה, שבו נאלץ הרופא להשליך תינוק בן-יומו על מדרגות בית-החולים שלו — משחק כזה לא ברא השטן עצמו.⁵

גטו שאבלי

בקרב 4,500 היהודים שהודחקו בשני חלקי הגטו (טראקו וקווקז) נמצאו 20 רופאים: רובם מקומיים, ומיעוטם — אלה שנקלעו לכאן בצוק-העתים. מחמת חסרונו של בית-חולים בגטו נאלצו בתחילה לאשפז את החולים במצב קשה בבית-החולים העירוני. אולם כשפרצה באיזור מגיפת הטיפוס, נאסר על מוסד זה לקבל חולים יהודים שלקו במחלות מידבקות. לפי הערכתו של הרופא הוותיק בשאבלי, ד"ר אהרן פיק, ניתן להניח 'שהאיסור הזה נעשה במחשבה תחילה לסכן את הגטו ובכוונה שהמגפה תקיף את כולו, ואז תהיה אמתלא מצוינת להיפטר במחיידי מכל הגטו ומכל יהודי שאבלי שנשארו לפליטה.⁶ לדבריו, הצליחה הנהלת הגטו לבלום את התפשטות המגפה בתוך הגטו הודות לכך שנקטה אמצעי-מניעה מקובלים, כמו גילוח ראשי הילדים הנגועים בכינים, אוורור תכוף של כלי-המיטה ובעיקר הודות להקמתו של בית-חולים ליהודים. מוסד חיוני זה הותקן בתוך בית-הטהרה ובבית-הכנסת של השמשים של בית-הקברות, שבאותו זמן עדיין היה מחוץ לתחומי הגטו. הכשרת החדרים לייעודם החדש בוצעה על-ידי המדור לבינוי שבגטו. בבית-חולים זה היו 40 מיטות ובראשו עמד ד"ר פסחוביץ', שעליו נאמר, כי הוא האיש שעצר את מלאך-המוות בדרך לבית-הקברות. יחד עם בית-החולים נפתחו בכל אחד משני חלקי הגטו שתי מרפאות בהנהלת הרופאים ד"ר קאמבר וד"ר דירקטורוביץ'. המכשור הרפואי הנדרש נאסף ממקורות פרטיים. מוסדות אלה פעלו עד ליומו האחרון של הגטו, ביולי 1944.

כשנה קודם (ב-24 במארס 1943) התקיימה ישיבה סודית של הנהלת הגטו ושישה רופאים בכירים לדון כיצד להתמודד עם האיסור החמור שהוטל על הלידות. ב'עוון' זה עלולים היו לשלם בחייהם, נוסף על היולדת ומשפחתה, גם יהודים אחרים. בין השאר הוצע: לגרום ללידה מוקדמת בבית-החולים ולבצע המתות יילודים שתבוצענה על-ידי אחות בזריקה בלי שתדע היא עצמה מהו המעשה המבוצע. לאחר התלבטויות קשות ביותר הוחלט ש'בכל מקרה של הריון יש לנקוט כל אמצעי ההשפעה: ראשונה — הסברה, שנית — סנקציות, ולבסוף — אולטימטום ואיום במשטרת-הבטחון'.⁷

גטו שווינציאן

עם הקמתו בסתיו 1941 היו בו כאלפי נפשות, משהגיעו לשם יהודים נוספים מהעיירות השכנות. מחמת הצפיפות והתנאים הסניטריים הירודים פרצה במקום מגיפת טיפוס. כדי

5 אהרן פרץ, עמ' 45.

6 אהרן פיק, עמ' 146.

7 ירושלמי, יומן שאבלי, עמ' 190. והשווה פיק, עמ' 138.

לסייע לנפגעי המגיפה וכן במטרה להעלים מעיני השלטונות את קיומה של התופעה, הוקם מחנה וכו בית-חולים זעיר ושני מוסדות בידוד. בראש המאבק היומיומי להדברת המגיפה עמדו ד"ר טארסיסקי וד"ר קופלוביץ' יחד עם כמה אחיות (שאות מהן נדבקה בעצמה ממחלה זו ונפטרה). על-אף המאמצים המרובים, גברה המגיפה ומאות תולים נפטרו. רק לאחר שבמקום הופעלו בית-מרחץ ומתקן-חיטוי וגם הגיעה תוספת רופאים מטעם מועצת-היהודים (היודנראט) של גטו וילנה, נעצרה המגיפה ולימים חוסלה לגמרי. אלא שבמהרה חוסל כל הגטו על יושביו...

גטו ריגה

עם העברת השלטון בריגה בקיץ 1941 מידי הלאומנים המקומיים לידי שלטונות הכיבוש הגרמניים, שוחררו מכלאם רופאים יהודים רבים שנאסרו בתחילת הכיבוש והועבדו בעבודות-פרך. עם כינונו של הגטו בעיר זו נמצא בו אפוא מספר רב-יחסית של רופאים, ביניהם ד"ר רודולף בלומנפלד, לשעבר מנהל משרד-הבריאות בעיר, שמונה כחבר מועצת-היהודים בגטו. בתחילה הוגשה העזרה הרפואית לתושבי הגטו במסגרת מרפאה ששכנה בבניין מיוחד. לימים התפתח מוסד זה לבית-חולים שכראשו עמד הרופא המנתח המפורסם ד"ר ולדימיר מינץ ועמו הרופאים ד"ר ניקולאי ברניקר, ד"ר הירש גיטלסון, ד"ר איזק וולפה, ד"ר מירון וולפרט, ד"ר יעקבזון, ד"ר מ' מינץ, ד"ר קונסטנטין פיירברג, ד"ר פוזנר, ד"ר ויקטור קרצר, ד"ר רוגלין ואחרים. חלק מהרופאים התלוו לעוכדי הכפייה במקומות-העבודה, כדי להגיש להם עזרה ראשונה. כובי קראמר וחבריו שעבדו במחסן-תרופות גרמני ('סאניטטס-לאגער') סיכנו את חייהם כדי להביא תרופות ומכשירים רפואיים לבית-החולים שבגטו. מרפאה כללית ומרפאת-שיניים פעלו גם בגטו של הנשים היהודיות. כמו בגטאות אחרים כן גם בריגה הותר לרופאים היהודים לשחרר חולים מעבודת-הכפייה. עם זאת, היו ה'משוחררים' צפויים יותר מאחרים להיכלל בין הקורבנות של מבצעי ההשמדה למיניהם.

גטו ליבאו

בראש הנהלת מועצת-היהודים המקומית עמד ד"ר ישראל איזרעלית. במרפאה עבדו ד"ר ויינרייך, ד"ר זיק, ד"ר איזקסון ורופאת-השיניים ד"ר בארון.

* * *

כאן המקום לציין גם את משקלם הבולט של הרופאים בפעילות ציבורית תרבותית וחינוכית בקרב המוני הגטו. נוסף על הרצאות שנשא בעניינים רפואיים גרידא ושיחות שקיימו על שמירת הבריאות, הם לקחו חלק פעיל ברבי-שית גם על נושאים כלליים, שעליהם ניתן היה להתבטא גם בתנאי הגטו. לימים, משקמו בגיטאות ארגוני-מחתרת נגד הכיבוש הנאצי וגברה תנועת היציאה ליערות הפרטיזנים, הסתייעו אלה ואלה בממסד הרפואי לקבלת עזרה ממשית, שהתבטאה בשיעורי 'עזרה ראשונה' ובאספקת חומרי-חבישה ותרופות שונות. בבית-המרקחת המרכזי בגטו קובנה פעל במשך ימים רבים מקלט-רדיו חשאי, שממנו שאבו חברי המחתרת ידיעות חיוניות, לרבות המצב בחזיתות המלחמה. בין השאר סייעו הרופאים להבריח ילדים מהגטו למקומות מסתור מחוץ לגטו, על-ידי כך שהזריקו חומר-מרדים לילדים בעת הוצאתם בחשאי דרך שער הגטו.

גם אם קצרה היריעה מלהמשיך במסגרת זו ולפרט את מכלול הפעולות והמפעלים שהגו וביצעו אנשי הרפואה בגטאות המפוזרים בארצות הבלטיות, אפשר להסתפק בצרור העובדות שהובא לעיל תוך הבלטת כמה מהן, החורגות בעליל מעיסוקיהם ה'שגרתיים'. במבחנים חדשים וקשים הועמדו הרופאים היהודים שהועברו יחד עם שאר אחיהם מהגטאות למחנות-כפייה למיניהם הרחק ממקומות יישובם.

במחנות-כפייה באסטוניה ובגרמניה

במחנות-הכפייה באסטוניה ובגרמניה, שלא כבגטאות, הוכפפו הרופאים היהודים לפיקודם הישיר של רופאים גרמנים מהס"ס. במציאות זו שוב לא עמד לימינם כל גורם שהיה עשוי לסייע בידם ולחלצם מפורענויות.

תוך חודשים אחדים מכיבושה של אסטוניה על-ידי הגרמנים נטבחו כל היהודים שנותרו בה, והיא הוכרזה כ-Judenrein (נקייה מיהודים). לימים הועברו לכאן רבבות יהודים ממקומות שונים באירופה, כולל גטאות וילנה, קובנה וריגה. בהגיעם לאסטוניה, נכלאו היהודים בעשרות מחנות והועברו בפרך בתנאים תת-אנושיים. בין השאר סבלו אסירי המחנות מרעב כבד ועקב כך פקדו אותם חולשה מתמדת ומכת כינמת. למרות כל אלה לא פרצו שם מגיפות בקנה-מידה גדול, וזאת במידה רבה הודות ל-70 הרופאים היהודים שהורשו לעסוק בהגשת עזרה רפואית ואף בריפוי חולים. רק חלק מהרופאים הללו עסקו בכך בתוך הצריפים לטיפול בחולים, שכוננו Revier, ואילו רוב הרופאים הועסקו בעבודה פיזית קשה כמו כלל שוכני המחנות, אך צוידו בערכה של תומרי-חבישה ובשעת פציעתו של מישהו, היתה להם הרשות להפסיק מעבודתם ולהגיש את העזרה. אלו ואלו כונו באופן רשמי על-ידי שלטונות המחנה 'מטפלים' (Pfleger) בלבד, שהרי אסור היה שם ליהודי להשתמש בתואר 'רופא'.⁸ היעדר הסטטוס הרשמי לא מנע מהם לפעול לפי מצפונם, ודבקותם במטרה העליונה של הצלת חוליהם בכל סיטואציה היתה לשם דבר. כך, למשל, השתמש ד"ר א' לידסקי במספריים של חייט (שחוטאו באש) לבצע ניתוח מורכב לחולה בדלקת מוגלתית של קרום-הריאות.⁹

לפי עדותו של ד"ר דבורז'צקי מווילנה, המחלות העיקריות שרווחו בין שוכני המחנות באסטוניה היו נפיחות ברגליים, דלקת-ריאות, מחלות-עור למיניהן, ובעיקר הגרדת וה'פורונקולוזיס', דיזנטריה, קפיאת אצבעות הידיים (בעת הרמת משאות ברזל, בימי החורף) ואפיסת-כוחות כללית. רבים מאוד נתקפו בטיפוס הבהרות. מי שחלה במחלה מידבקת זו או באחרת עלול היה להיות מוצא להורג באחת מהסלקציות התכופות שנעשו שם למכביר. לפיכך נאלצו לא-פעם הרופאים היהודים לחזור ביתר-שאת על תחכולותיהם שביצעו בשעתו בהצלחה יחסית בגטאות, דהיינו: לזייף את הדיאגנוזות ולהעביר דו"חות 'שאינ בהן שום רמז טיפוס הבהרות לדיזנטריה ולמחלות מידבקות אחרות'.¹⁰ כאשר נעשו ביקורי-פתע של רופאים גרמניים התחכמו רופאים יהודים להסתיר את הכתמים

8 מ' דבורז'צקי, עמ' 170.

9 מ' דבורז'צקי, עמ' 183, הערה 79.

10 מ' דבורז'צקי, עמ' 170.

האופייניים לטיפוס הבהרות באמצעות מריחה של משחת 'סאפסו', ששימשה במחנות תחליף לטיפות יוד.

מחמת העובדה ששלטונות המחנה הגבילו עד למינימום את חלוקת התרופות לנזקקים, נחלצו רופאים יהודים לאסוף מחוץ למחנה עשבי-מרפא ולהכין מהם תרופות שכונו בשמות משכנעים, כמו Miraculum (פלא), Panta Therapia (מרפא הכול) וכדו'. כמו-כן העזו להתחמק מהמחנה ולסובב על הפתחים של בתי-המרקחת שבסביבה כדי להשיג תרופה זו או אחרת לחוליהם. עבור מעשים אלו ואחרים שנבעו ממסירות עילאית לחולים 'זכו' הרופאים לא פעם לעונשי-גוף, כמו סטירות-לחי, מלקות ושבירת צלעות...

במחנות-הריכוז בגרמניה

עם התקרבותו המהירה של הצבא הסובייטי, בקיץ 1944 לתחומן של הארצות הבלטיות פינו שלטונות הכיבוש הנאציים משם בחופזה את היהודים הכשירים לעבודה למחנות-ריכוז בגרמניה. שום כבר התענו ונפטרו מדי יום ממחלות ומרעב אלפי אחיהם-לגורל שהובאו מארצות שונות באירופה הכבושה. אפשרויותיהם של הרופאים היהודים להגיש טיפול מקצועי לאחיהם החולים והגוועים היו קלושות ביותר, אך גם בתנאי הגיהנום דשם היו גילויי תושייה שעל כמה מהם מספר בזכרונותיו אחד משלושת הרופאים היהודים בבית-החולים שבמחנה-הריכוז הידוע לשמצה, קאופרינג-דאכאו:

...כחומר החבישה המקומי שימש לנו הנייר... לעתים קיבלנו נייר משומן מעטיפות המרגרינה. את הנייר המשומן שמנו על הפצע וקשרנו בפסי-נייר של שקיקי-הסוכר. את כיסי המוגלה ניתחנו ללא סמי-הרדמה... בשלשול, המחלה הנפוצה ביותר במחנה, טיפלנו בעזרת פחם שהפקנו במו-ידינו מאודי-אש שרופים. בדרכים כגון אלו התרוצצנו וביקשנו להושיע לסובלים.¹¹

במציאות הזוועתית ששררה בחדרי החולים של מחנה-הריכוז היה רק טבעי שמקרי המוות ההמוניים יקחו את חושיהם גם של הרופאים שטיפלו בהם. כגורם נגדי אשר בלם במידה מסוימת אפשרות זו ניתן לראות בקשרים ההדוקים שהתגבשו לעתים בין הרופאים לבין עצמם, כך שנוצר בתוכם גם מעין קונסנזוס מוסרי, כאשר כל אחד מהם תומך בחברו, מעודדו ומחזקו; שהרי במציאות האיומה של מחנה-הריכוז הועמד הרופא תכופות בפני דילמות מוסריות קשות ביותר לא רק כלפי החולים, אלא גם כלפי עמיתיו למקצוע שמצבם היה בכי רע מסיבות שונות. בין השאר אמורים הדברים לגבי מצוקתם האישית של הרופאים שנקלצו למחנה מבלי לדעת מה יעלה בגורלם מבחינת יישומם בעבודה.

...כל רופא שהגיע למחנה, התאמץ להתקרב לבית-החולים. הם האמינו, כי מסוגלים אנו להעסיקם במקצועם, ובכך יצילו את נפשותיהם מכליה. אך אנו קיבלנו בכל העת פקודות חמורות ואיומים מצד רופא הס"ס. שלנו, שאם לא נמלא את המוטל עלינו בכוחות עצמנו, ישלח אותנו לעזאזל עם את-חפירה ביד. כאשר הצלחנו להניע את השלטונות שישאירו את הרופאים לעבודות במחנה עצמו, ראינו זאת כהישג גדול. בדרך זו ניצלו רופאים יהודים במספר לא-מועט...¹²

* * *

11 אהרן פרץ, עמ' 108.

12 אהרן פרץ, עמ' 114.

גם אם התמונה שהובאה לעיל צרה ומקוטעת הרי ניתן להתרשם שמדובר במערך שיטתי שהופעל בסיטואציה מיוחדת במינה בידי ציבור רופאים בעלי ידע מקצועי, ניסיון ציבורי וארגוני ומידה מוסרית גבוהה שינקה מערכים הומניים ויהודיים. אכן, גם באזורים אחרים שבימי מלחמת-העולם השנייה נמצאו תחת הכיבוש הנאצי נקלעו רבים מהרופאים היהודים לסיטואציות דומות, אם לא זהות, לאלו ששררו באותו זמן בארצות הבלטיות. אך לגבי ייחודיותן של העובדות והתופעות שצוינו לעיל לגבי טיב פעילותם והתנהגותם של עמיתיהם בארצות אלה, הרי עד שלא ייעשו מחקרים השוואתיים אין לדעת באיזו מידה התנהגות זו היתה אופיינית וגזורה מגורמים מקומיים בלבד או גם מעבר לכך. זאת ועוד: עד היום טרם נחקרה כראוי מידת הישרדותם של אנשי הרפואה בשואה לעומת כלל האוכלוסיה בגיטאות ובמחנות. עם זאת, ניתן להתרשם אף מסקירה שטחית שמשקלם בספרות ה'פוסט-שואתית' רב יותר מזה של שרידים אחרים.

ביבליוגרפיה

- בובה מענדל, יידן אין לעטלאנד, תל-אביב תשל"ג-1972.
- בליודז, בנימין, דער גורל פון יידישן דאקטער אין ליטע, תל-אביב תשל"ה-1975.
- בערמאן, משה, 'קאוונער געטא שפיטאל', פון לעצטן חורבן, 10 (דעצעמבער 1948) עמ' 19-28.
- גאר, יוסף, אומקום פון דער יידישער קאוונע, מינכען 1948.
- גורביץ, פרומה, זכרונותיה של רוסאה, לוחמי הגיטאות, תשמ"א-1981.
- גינקאס, מאיר, דרך תייל דוקרני — סיפורו של ניצול מגיטו קובנה, תל-אביב 1990.
- דבורז'צקי, מ' 'התחלואה, התמותה והמאבק על הבריאות', מחנות היהודים באסטוניה, 1942-1944, ירושלים תשל"ל, עמ' 168-184.
- דווארזשעצקי, מארק, קאמף פארן געזונט אין ווילנער געטא, 'אזע', פאריז 1946.
- דווארזשעצקי, מארק, 'קאמף פארן געזונט — סאניטאר=היגיענישע לעבנסבאדינגונגען אין געטא', ירושלים דליטא אין קאמף און אומקום, פריס תש"ח-1948, עמ' 187-221.
- ירושלמי, אליעזר, פנקס שבלי — יומן בגיטו ליטאי, ירושלים תשי"ח.
- לוי, דב (עורך), פנקס קהילות לאטביה ואסטוניה, ירושלים תשמ"ח-1988.
- לוי, דב (עורך), פנקס קהילות ליטא, ירושלים תשנ"ו-1996.
- נאכימאווסקי, יעקב, 'מעדיצינישע אונטערזוכונגען ביים ארבעטס=אמט פון קאוונער געטא', פון לעצטן חורבן, 10 (מינכן), בעריכת ישראל קפלן (דעצעמבער 1948) עמ' 28-37.
- נחומובסקי, 'השפעות ההדדיות שבין העבודה לתחלואה בגיטו' (הרצאה 9, 2 במאי 1942), בתוך: אברהם תורי, גיטו יום יום, תל-אביב 1988, עמ' 453-469.
- סגל אליהו, 'הארגון הרפואי בגיטו' בתוך: לייב גרפונקל, צבי ברק, יעקב אולייסקי ואחרים (עורכים), יהדות ליטא, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 119-124.
- פיין, אסתר, בדרכי הסערה, תל-אביב תשנ"ב-1992.
- פיק, אהרן, רשימות מגיא ההרגה — זכרונות כתובים בגיטו השולאי בשנים תש"ב-תש"ג-תש"ד, ערך והביא לבית-הדפוס דוד גולן, תל-אביב תשנ"ח.
- פערציקאוויץ, אהרן, 'מעדיצינישע הילף אין געטא און לאגעו', בתוך: מענדל סודארסקי (עורכים), ליטע, כרך א, ניר-יורק 1951, עמ' 1719-1736.
- פערציקאוויטש, אהרן, דעם גורל אנטקעגן — רשימות פון א דאקטאר, חיפה 1951 (בעברית: פרץ, אהרן במחנות לא בכו — רשימותיו של רוסא, תל-אביב 1960).

דב לוין

שקליארסקי-בלעכער פייגע, 'די מעדיצינישע פראנט־עפאפעיע', בתוך: דער וועג צום נצחון — יידיש
זעלנערס אין דער 16 טער ליטווישער דיוויזיע, 1945-1941, תל־אביב 1995, עמ', 165-155.
שפונגין, אברהם, דאס איז דאך געווען אזוי! / אכן כך זה היה! / *So it was indeed*, רחובות 1991.
שפונגין, אברהם, אכן כך זה היה!, תל־יזחק 1994.
יהדות לטביה — ספר זכרון, בעריכת ב' אליאב, מ' בובה א' קרמר, תל אביב תשי"ג-1953.

Ieva Vatore (ed.), *Jewish Doctors in Latvia, 1918-1996*, Riga 1997.